

УДК 340.12

ДОГМА ПРАВА У СТРУКТУРІ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

A DOGMA OF LAW IN THE STRUCTURE OF LEGAL REALITY

Сидоренко О.М.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
ВСП «Миколаївський інститут права»
Національного університету «Одеська юридична академія»*

У статті сформовано та представлено основні положення неklasичної теорії догми права. В контексті цієї теорії догма права сприймається як структурний зріз правової реальності. Зроблено висновок, що догма права на рівні правової реальності має характеристики нормативності (позитивне право), ситуативності (правова ситуація) та релятивності (правові відносини).

Ключові слова: догма права, правова реальність, правова ситуація, індивідуальна правосвідомість, правові відносини, правотворчість, позитивне право, джерела права, інтерпретаційна діяльність, правова активність.

В статье сформированы и представлены основные положения неклассической теории догмы права. В контексте этой теории догма права воспринимается как структурный срез правовой реальности. Сделан вывод о том, что догма права на уровне правовой реальности имеет характеристики нормативности (позитивное право), ситуативности (правовая ситуация) и релятивности (правовые отношения).

Ключевые слова: догма права, правовая реальность, правовая ситуация, индивидуальное правосознание, правовые отношения, правотворчество, позитивное право, источники права, интерпретационная деятельность, правовая активность.

In this article performed and formed the basic statures of nonclassical of a dogma. The dogma of law is considered as a part of legal reality in this theory. A dogma of law has normativity characteristic (positive law) situationality (legal situation), comparative one (legal relations) as a component of legal reality.

Key words: dogma of law, legal reality, legal situation, sense of justice, legal relations, law activity, positive law, individual sense of justice, interpretation activity, the source of law.

Наукове самовизначення вітчизняної юриспруденції, що супроводжується переосмисленням її методологічних основ, постулатів та фундаментальних засад, відбувається під знаком відходу від тих теоретичних конструкцій, що функціонують у рамках так званої класичної методології правознавства. При цьому під знаком критики радянської юриспруденції

відкидаються та визнаються непотрібними ті елементи правової науки, що століттями демонстрували свою ефективність як у теоретичному, так і практичному просторі. Один з таких елементів – догма права, яка поступово втрачає своє фундаментальне значення для юриспруденції через вихід з поля зору правознавців, ігнорування здобутків класичної юри-

спруденції. Догма права – структурний компонент права, що існує поряд із ціннісною та статусною характеристикою права, становить сферу юридичної науки (догматична юриспруденція), юридичної практики та юридичної освіти у вигляді діючої системи позитивного права та правових категорій і понять, у яких ця система відображена.

Методологічне значення догми права у правовій сфері зумовлене тим, що вона має нерозривний зв'язок із правовою реальністю. Необхідність дослідження таких зв'язків виявляється у всій системі юриспруденції, у тому числі в філософії права та загальнотеоретичній юриспруденції. При цьому відчувається потреба у створенні системи категорій і понять, які слугували б методологічною основою при дослідженні питань догми права у правовій реальності.

Дана проблема частково знайшла своє відображення у працях С.С. Алексєєва, Д.Д. Грімма, С.О. Муромцева, Ю.М. Оборотова, М.М. Коркунова, А.Ф. Крижановського, В.С. Нерсєсянца, Й.О. Покровського, Р.А. Ромашова та інших відомих дореволюційних та вітчизняних правознавців.

Незважаючи на те, що проблематика догми права є, без перебільшення, фундаментальною як для теорії юриспруденції, так і для юридичної практики, на пострадянському просторі практично відсутні її спеціальні дослідження, що, безумовно, ще раз підкреслює необхідність переосмислення догматичної проблематики.

Метою даної статті є виявлення місця догми права у структурі правової реальності. Для досягнення поставленої мети автор вважає за необхідне вирішення таких завдань: 1) визначити структурно-функціональну зумовленість буття догми права у правовій реальності; 2) проаналізувати підсистеми системно-підходу, на яких функціонує догма права.

У філософській і теоретико-правовій літературі наводиться широкий спектр визначень правової реальності. Так, під правовою реальністю розуміють:

- багаторівневий комплекс правових засобів (явищ і процесів), які функціонують в усіх їх структурних зв'язках із соціальною сферою держави, сукупність усіх форм юридичного буття суспільства. Правова реальність розглядається як антропологічна основа і простір права, що самоорганізується в систему [1, с. 327-328];

- сукупність наявних у суспільстві правових явищ та породжених ними суспільних наслідків, процесів і тенденцій, які існують і функціонують у формі цілісної єдності й взаємодії правової активності, правового спадку і правової культури [2, с. 13];

- юридичну надбудову або юридичну структуру суспільства, яка включає в себе усі без винятку правові явища, інститути й установи, у тому числі правові норми, правову культуру й ідеологію, правосвідомість, правовідносини, правову практику, правову психологію тощо [3, с. 30];

- особливий зріз суспільної реальності, що поєднує у собі всі правові явища – як матеріальні, так і ідеальні [4, с. 11] та ін.

Отже, правова реальність може розглядатися як особливий автономний світ права із своїми тенденціями, логікою функціонування й розвитку, що включає самостійні різновиди буття права: нормативну (інституціональну) реальність, реальність правосвідомості, реальність правової поведінки [5, с. 276]. Правова реальність, на думку С.І. Максимова, складається з таких рівнів, тобто форм буття права: світу ідей (ідея права); світу знакових форм (правові норми і закони); світу взаємодії між соціальними суб'єктами (правове життя) [6, с. 7].

Таким чином, правова реальність для усіх суб'єктів права має поставати як щось цілісне, монолітне, де ця монолітність забезпечується внутрішньою єдністю і узгодженістю між пластами правової реальності. Слушним є зауваження О.В. Петрова, що «будь-яка емпірична правова реальність за зовнішньою багатолікістю і динамічністю виявляє незмінний стрижень; містить у собі те необхідне, що робить її, де б і коли вона не існувала, тотожною, рівною, адекватною самій собі» [7, с. 73]. Уявляється, що догма права є одним із пластів правової реальності.

Щоб простежити структурно-функціональну зумовленість буття догми права у правовій реальності, необхідно визначити її статус у контексті кожного з підходів до її розуміння. На думку Г.І. Іконнікової та В.П. Ляшенко, існують такі підходи до розуміння правової реальності: діалектико-матеріалістичний, феноменологічний, системний та сферний [8, с. 143].

З позицій діалектико-матеріалістичного підходу, який домінував у радянській юриспруденції, правова реальність – це результат відбивної функції правосвідомості, наше сприйняття права як дієвого механізму регулювання поведінки людей. За такого підходу правова реальність – це елемент соціальної реальності, що утворюється на основі економіки та розвивається за законами діалектики. Не дивлячись на те, що такий підхід набув свого часу широкого визнання, сьогодні його складно назвати вдалим, оскільки, по-перше, він ставить правову реальність в залежність від економічної реальності, по-друге, відмовляє у правовій реальності в об'єктивному існуванні поза індивідуальною свідомістю та, по-третє, ігнорує системність зв'язків між правом як об'єктивною системою та його практичним вираженням.

Феноменологічний підхід до розуміння правової реальності виходить з розуміння права та правових явищ як феноменів, що можуть досягатися не лише раціонально, але й чуттєво. За феноменологічного підходу правова реальність постає як екзистенція, що оточує світ кожної окремої людини, присутня в житті кожного суб'єкта безпосередньо, а не опосередковано через правові норми чи інші об'єктно-орієнтовані елементи, що є зовнішніми по відношенню до суб'єкта. Феноменологічний підхід сьогодні є досить популярним, оскільки дозволяє застосовувати у праві екзистенційну методологію, що співпадає з завданнями та цілями юридичної антропології.

Сферний підхід до розуміння правової реальності в останні роки стрімко розвивається, оскільки пропонує розглядати право з позицій її змістовного ана-

лізу. За допомогою сферного підходу правова реальність постає як цілісність різнопланових сфер, перш за все – сфери норм та сфери цінностей, що в єдності утворюють правову сферу. Інша можлива інтерпретація цього підходу – використання концептів практичної сфери, наукової сфери, філософської сфери в осягненні права.

Найбільш доцільним з точки зору виявлення місця догми у правовій реальності, на нашу думку, є системний підхід, який полягає у виявленні горизонтальних та вертикальних зв'язків різних пластів права як комплексного явища. З точки зору системного підходу, правова реальність включає у себе такі підсистеми, на яких функціонує догма права: 1) інтелектуально-психологічна, що функціонально забезпечує формування індивідуальної правосвідомості. На рівні правосвідомості догма існує як система правових понять, аксіом та нормативних установок, що трансформуються та розвиваються в залежності від конкретної правової ситуації; 2) нормативно-регулятивна, що формує реальність як систему правових нормативів, що об'єктивуються в людській діяльності, правових відносинах, системі позитивного права, джерелах права; 3) соціально-результативна, що фіксує повноту включеності суб'єктів у догму, рівень сприйняття її компонентів та ступінь інтеграції правової сфери; 4) організаційно-діяльнісна, що охоплює усі типи правової активності суб'єктів правової сфери: правотворчу, правозастосовну, правоохоронну тощо.

Широкий спектр включеності догми права в правову реальність вимагає системного аналізу усіх аспектів наведених взаємодій.

Догма права існує в структурі індивідуальної правосвідомості. Аксіоматика правосвідомості, запропонована свого часу видатним правознавцем І.О. Ільїним («аксіоми правосвідомості – суть її основні істини, яким у житті відповідають основні засоби буття, мотивування та діяння» [9, с. 147]) та розвинена сьогодні у досить розгалужену систему знань, містить у собі ключ до розуміння того, яким чином догма права існує у глибинних, найбільш важливих прошарках правового мислення кожного суб'єкту.

За І.О. Ільїним, існує три аксіоми правосвідомості: Закон духовної гідності, Закон автономії, Закон взаємного визнання. За Законом духовної гідності кожен суб'єкт ставиться з повагою до себе та до свого народу, держави, а тому вона необхідна в приватній і публічній сферах. Закон автономії полягає у самовизначенні та запереченні сваволі у правовій сфері. Закон взаємного визнання вимагає ставлення до іншого як рівного собі [10, с. 28].

Аксіоматика правосвідомості продовжує своє існування на рівні структури індивідуальної правосвідомості, що розкривається в єдності правової психології та правової ідеології – двох базисних блоків людського усвідомлення правової реальності. І якщо сфера правової психології, в якій концентруються правові емоції, звички, усталені моделі поведінки та інші нерациональні психічні явища у цілому виражає себе в правовій поведінці, то для правової ідеології

властиве понятійне мислення.

На думку О.Ф. Скакун, правова ідеологія є системою правових принципів, ідей, теорій, концепцій, що відображають теоретичне (наукове) осмислення правової реальності, усвідомлене проникнення в сутність правових явищ [11, с. 97]. Таким чином, структура правової ідеології включає в себе усвідомлене осмислення правової реальності у вигляді правових ідей, правових принципів, теорій та переконань; проникнення в сутність правових явищ – правові поняття та категорії; розщеплення свідомості на правомірну та протиправну поведінку.

Формуючи значну частину правової ідеології, тим самим впливаючи на правове мислення суб'єктів у цілому, догма права неминує структурує правовий досвід кожного окремого індивіда. Прагнення до структурування є глибинною інтенцією людської свідомості. Сприйняття образів, отримання інформації про оточуючий світ, будь-яка дія і будь-яка думка людини завжди певним чином структурована, заглиблена у вир протиріч між раціональним та ірраціональними. Не є виключенням і правова сфера як особливий зріз людського існування. Тут структурування не просто пронизує усю правову матерію, але й відповідним чином впливає на мислення та поведінку суб'єктів правової сфери, спонукаючи їх діяти тим чи іншим чином.

Правові структури, якими б масштабними вони не були, завжди перебувають одночасно у двох просторах: раціональному логічному просторі (де знаходить своє вираження те, що називають юридичною логікою) та дискурсивному просторі (у якому формується правова реальність у її динамічних характеристиках). Очевидно, що ці два простори існування права не можуть бути автономними один від одного, але так само неможливою є їх повна дифузія. На нашу думку, не буде перебільшенням твердження, що більшість сучасних інтегративних правових теорій як раз мають на меті показати взаємодію цих двох просторів.

Отже, на рівні індивідуальної правосвідомості догма права не лише кристалізує поняття та категорії, не лише концентрує у собі засоби правового мислення, але й певним чином структурує сприйняття правової реальності, мотивуючи правову активність суб'єктів.

Правова активність суб'єктів виражається в системі правових відносин та правових ситуаціях, які актуалізують окремі елементи догми (норми, принципи, аксіоми) та визначальні правові цінності. Об'єктивація елементів догми права, їх перенесення з рівня індивідуальної правосвідомості на рівень поведінки, норми, індивідуального акту, породжує інший аспект буття догми у правовій реальності: нормативно-регулятивний.

Правотворчість може сприйматися як процес об'єктивації правосвідомості законодавця, і в цьому сенсі догма права отримує своє вираження в системі позитивного права. Позитивне право об'єднує в собі усе те право, що встановлюється як інститут, тобто або шляхом законотворчості, коли право походить

від держави, або шляхом договору, коли право виникає як продукт узгодження волі окремих суб'єктів, або як соціальна практика, коли право виникає в результаті традиції чи звичаю, або як результат суддівської творчості. Як стверджував Н.М. Коркунов, позитивне право протиставляється суб'єктивній правосвідомості, і в цьому сенсі будь-яке позитивне право є правом об'єктивним [12, с. 335]. Отже, поділ права на об'єктивне та суб'єктивне має на меті не лише вказати на характер суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, але й продемонструвати надсуб'єктивність правових положень, що функціонують у системі позитивного права.

Позитивне право як втілення його догми існує у вигляді системи джерел права. Показово, що сьогодні актуалізуються не лише наукові розвідки у сфері теорії джерел права [13], але й набувають нових рис та переосмислюються класичні інтерпретації джерельності права. Джерела права як втілення позитивованої догми постають у вигляді ієрархізованої системи, в якій одночасно функціонують правові норми загального та індивідуального порядків. У цьому контексті формулюються плюралістична теорія джерел права, сутність та основна ідея якої полягає у тому, що різноскерованість правового впливу, що стає результатом дії різних джерел права, підвищує ефективність механізму дії права.

Догма права, концентруючи у собі правові ідеї, поняття та смисли, об'єктивується у системі позитивного права, а далі – у джерелах права, набуває нових характеристик. По-перше, вона стає суб'єкт-об'єктною сутністю, оскільки виходить за межі окремої правосвідомості, виходить на рівень правового життя, безпосереднім чином втілюючись у конкретиці правових нормативів. Однак цей процес не може і не повинен обмежуватися законотворчістю.

Якщо процес створення законів, що в ідеалі включає в себе догматичну оцінку проектів, є досить дослідженим у сучасній юриспруденції, то за полем зору дослідників залишаються питання договірної нормотворчості, яка отримує зовсім інший механізм об'єктивації догми права. Як констатує Т.В. Кашаніна, договірна нормотворчість виступає не просто як процес узгодження волі, але як особлива форма реалізації індивідуальної правосвідомості, що виражається у координації та узгодженні розрізнених положень та дій, у встановленні єдиного розуміння тієї чи іншої події, факту чи поняття [14, с. 252-253]. З позицій догми права це означає, що у договорі знаходить своє вираження локальна конвенціоналізація правових понять, що використовуються учасниками цього договору. Конвенційний характер правових понять трансформується на рівні договору у конвенційний характер дій та фактів – конкретних втілень понять.

Дещо інша картина спостерігається при аналізі реалізації догми права у судочинстві, коли судова практика стає джерелом права. Відомі дискусії щодо значення судової практики для української правової системи не є предметом нашого дослідження, а тому слід зупинитися лише на тому очевидному аспекті,

що, наприклад, конституційне судочинство має глибоко догматичний характер.

Дійсно, навіть більшість рішень Конституційного суду України спрямована не на встановлення конституційності, а на тлумачення окремих понять, що містяться у законодавстві. На нашу думку, саме у цьому криється глибинний рівень правоінтерпретаційної діяльності (який характерний також для пленумів Вищих судів) – конкретизація догматики з урахуванням потреб практики, і навпаки – практика догми права, включення правових понять та категорій у процес дії права.

Однак найбільш яскраво у системі позитивного права догма виражає себе у такій формі, як принципи права. На думку А.М. Колодія, принципи права є вихідними ідеями існування права, які виражають найбільш важливі закономірності певного типу держави і права [15, с. 27]. Таке теоретичне осмислення їх місця і ролі зводиться до визнання за ними властивості джерела права.

Прикладний характер загальних принципів права проявляється в їх прямій фіксації в конституціях, галузевих кодексах, поточному законодавстві національних правових систем романо-германської правової сім'ї. Дану тенденцію підтверджує аналіз норм українського законодавства. Так, Основний Закон України закріплює у своєму тексті такі принципи, як гуманізм і прихильність основним правам людини (ст. 3, 21, 22), народний суверенітет (ст. 5), верховенство права (ст. 8), юридичну рівність (ст. 24) та ін. Перелік правових начал-принципів наводиться в ст. 3 Цивільного кодексу України, а саме: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності; свобода договору; свобода підприємницької діяльності; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність та розумність.

Спрямованість системи джерел права та позитивного права взагалі на встановлення певного правового порядку породжує інший зріз правової реальності: соціально-результативний, у якому догма права виражається як інтегративна структура, що пов'язує суб'єктів права єдиною смисловою та понятійною системою. У цьому аспекті виявляється така властивість правової сфери як цілісність, що не лише характеризується стабільністю та стійкістю правової системи, але й виражає єдність правового простору та мови права [16, с. 10].

Догма права є площиною правових комунікацій між суб'єктами, оскільки цілісність правової сфери виражається не лише у ступені включеності суб'єктів у правове життя (правова активність), але й у кількості та характері їх взаємодій. У цьому контексті пропонується комунікативна теорія правового порядку, у якій соціальні цінності правового порядку досягаються тоді, коли кількість комунікацій між суб'єктами досягає значення неможливості виходу з правового простору.

Таким чином, догма права, будучи на комунікативній основі включена до правової реальності,

де вона виражена на рівні правосвідомості, системи позитивного права та правового порядку, як їх об'єктивного результату, трансформується у відповідні правові форми правових ідей, принципів та аксіом, джерел права та правових зв'язків.

Слід також наголосити на тому, що реальність догми права є багатовимірною. Вона є не лише індивідуальною (правосвідомість), міжіндивідуальною (правова мовна комунікація) та надіндивідуальною (позитивне право). У цьому виражається лише один аспект її включеності в правове життя. Інший вимір цього процесу виражено у тому, що кожен індивідуальний правовий акт, наприклад, договір

купівлі-продажу товару, містить у собі конкретизацію універсальних догматичних понять договору, суб'єктивного права, юридичного обов'язку, принципів свободи та справедливості договору, постулат непорушності договору та безліч інших сутнісних правових конструкцій. Догма права завжди апріорно присутня в правовій реальності, виступаючи її матерією та ідейною основою.

Подальші наукові пошуки: 1) з'ясувати місце догми права у правовому житті; 2) дослідити нормативність, ситуативність та релятивність як ключові характеристики догми права; 3) простежити зв'язок догми права та юридичної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник / О.Ф. Скакун. – Х. : Эспада, 2007. – 840 с.
2. Крижанівський А.Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, виміри, типологія : монографія / А.Ф. Крижанівський. – О. : Фенікс, 2006. – 196 с.
3. Марченко М.Н. Курс сравнительного правоведения / М.Н. Марченко. – М. : Городец-издат, 2002. – 1068 с.
4. Крет О.В. Правовая реальность: онтолого-гносеологический анализ : автореферат дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.01. «Онтология и теория познания» / О.В. Крет. – Тамбов, 2007. – 32 с.
5. Оборотов Ю.Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права) : монография / Ю.Н. Оборотов. – О. : Юрид. лит-ра, 2002. – 280 с.
6. Максимов С.І. Правова реальність як предмет філософського осмислення : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.12. «Філософія права» / Максимов С.І. – Х., 2002. – 35 с.
7. Петров А.В. О методологических подходах к определению категории сущности права / А.В. Петров // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Сер. «Право». – 2003. – Вып. 1. – С. 69–84.
8. Иконникова Г.И. Философия права : учеб. для магистров / Г.И. Иконникова, В.П. Ляшенко. – М. : Юрайт, 2012. – 364 с.
9. Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зорькина, В.Е. Крутских. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 790 с.
10. Мельничук О.С. Право та держава у концепції правосвідомості І.О. Ільїна : монограф. / О.С. Мельничук. – О. : Фенікс, 2009. – 178 с.
11. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підруч. / О.Ф. Скакун. – 3-е вид. – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 520 с.
12. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права / Н.М. Коркунов ; предисл. И.Ю. Козлихина. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 430 с.
13. Марченко М.Н. Источники права : учеб. пособ. / М.Н. Марченко. – М. : Проспект, 2011. – 768 с. ; Разуваев Н.В. Источники права: классическая и неклассическая парадигмы : монограф. / Н.В. Разуваев, А.Э. Черноков, И.Л. Честнов; под общ. ред. И.Л. Честнова. – СПб. : ИВЭСЭП, 2011. – 172 с. ; Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монограф. / Н.М. Пархоменко. – К. : Юридична думка, 2008. – 336 с. та ін.
14. Кашанина Т.В. Юридическая техника в сфере частного права (корпоративное и договорное нормотворчество) : учебное пособие / Т.В. Кашанина. – М : Норма, 2009. – 288 с.
15. Колодій А.М. Принципи права України : монографія / А.М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
16. Оборотов Ю.Н. Целостность права и этапы его развития / Ю.Н. Оборотов // Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. праць. – Вип. 6, Ч. 1. – О. : Юрид. л-ра, 1999. – С. 3–11.